

ПАНЯЦЦЕ ІДЫЯМАТЫЧНАСЦІ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ СТУДЭНТАМІ ТЭХНІЧНАГА ПРОФІЛЮ

Албут А.А.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

Раскрываецца змест паняцця ідыяматычнасць, паказваецца ўзаемасувязь дадзенага паняцця з іншымі тэмамі праграмы. Прыводзяцца матэрыялы дыдактычнага характару, што можа быць выкарыстана падчас правядзення практычных заняткаў.

У новай тыпавай вучэбнай праграме па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова (пафесійная лексіка)» (для напрамкаў адукацыі: 28 Электронная эканоміка, 39 Радыёэлектронная тэхніка, 40 Інфарматыка і вылічальная тэхніка, 41 Кампаненты абсталявання; груп спецыяльнасцей: 36 04 Радыёэлектроніка, 45 01 Інфакамунікацыйныя тэхналогіі і сістэмы сувязі; спецыяльнасцей: 1-53 01 02 Аўтаматызаваныя сістэмы апрацоўкі інфармацыі, 1-53 01 07 Інфармацыйныя тэхналогіі і кіраванне ў тэхнічных сістэмах, 1-58 01 01 Інжынерна-псіхалагічнае забеспячэнне інфармацыйных тэхналогій, 1-98 01 02 Абарона інфармацыі ў тэлекамунікацыях) падчас вывучэння першай тэмы «Беларуская мова як частка нацыянальнай культуры» прадугледжана знаёмства з такім паняццем, як **ідыяматычнасць мовы**, што з'яўляецца новаўвядзеннем дадзенай праграмы.

У беларусістыцы асобна паняцце **ідыяматычнасці** найперш асвятлялася ў работах А.Я. Міхневіча (пачынаючы з [1]), Ю.В. Назаранка (напрыклад, раздзел 4 дысертацыйнага даследавання [2] называецца «Месца аўтарскіх выслоўяў у ідыяматыцы нацыянальнай мовы»; таксама ў рэчышчы вывучэння афарызмаў ідыяматычнасць актуалізуецца ў [3]), Н.Б. Мячкоўскай [4], пытанне асобна **нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі** – у С.А. Важніка [5]. Сама форма слова падказвае, што **ідыяматычнасць** мусіць быць звязана з **ідыёмамі**. Для айчынай традыцыі лінгвістычная тэрміналогія **ідыём**, **ідыёма** не вельмі частотная (параўн.: «**Ідыём** – агульны тэрмін для абазначэння розных моўных утварэнняў – мовы, дыялекту, гаворкі, літаратурнай мовы і інш. форм існавання мовы. Тэрмін выкарыстоўваецца ў тых выпадках, калі вызначыць дакладны лінгвістычны статус моўнага ўтварэння цяжка. <...> Тэрмін не варта змешваць з тэрмінам **ідыёма**, які адносіцца да фразеалогіі» [6]). **Ідыёма** як фразеалагічная адзінка, а **ідыяматыка** як сукупнасць ідыём разглядаюцца В.А. Ляшчынскай: «У вучэбным дапаможніку асвятляюцца важнейшыя тэарэтычныя пытанні лінгвакультуралагічнага падыходу ў даследаванні мовы ўвогуле і фразеалагічных адзінак, ці ідыёмаў, беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы ў прыватнасці» [7]. Асобны артыкул «**Ідыёмы**» ёсць у энцыклапедыі «Беларуская мова»: «складаныя па структуры адзінствы з цэласным непадзельным семантычным зместам. Як ідыёмы могуць выступаць словы, значэнне якіх не абумоўлена сукупнасцю значэнняў іх марфем, словазлучэнні, семантычна не суадносныя са словамі-кампанентамі, сказы, якія не раскладаюцца на асобныя значэнні форм. Такім чынам, ідыяматычнасць характэрна для лексікі, марфалогіі і сінтаксісу. У вузкім сэнсе слова пад ідыёмамі разумеюць фразеалагічныя зрашчэнні і адзінствы, матываванасць значэння якіх страчана і не ўсведамляецца носьбітамі мовы» [8]. Засяродзімся на больш шырокай трактоўцы, што выходзіць за межы ўласна фразеалогіі.

Прывядзём азначэнні А.Я. Міхневіча [9]:

1) **Ідыяматычнасць** – «уласцівае толькі дадзенай мове чляненне яе **семантычнай прасторы**, адлюстраванае ў структурнай спецыфічнасці моўных адзінак розных узроўняў і тыпаў сінтагматычных утварэнняў».

2) **Ідыяматычнасць** – «такая ўласцівасць мовы (пісьмовай і вуснай), што абумоўлена **лексіка-граматычнымі і гісторыка-культурнымі асаблівасцямі** канкрэтнай мовы ў іх непадзельнай сукупнасці». Гэта азначэнне прыведзена паводле [10], хоць фактычна яго і можна працытаваць паводле [9], але якраз у С.А. Важніка змешчана больш звычайная дэфініцыя выгляду «*тэрмін – гэта родавае паняцце + дыферэнцыйныя асаблівасці*», якая грунтуецца непасрэдна на словах А.Я. Міхневіча.

У абодвух азначэннях намі вылучана **семантычнай прасторы і лексіка-граматычнымі і гісторыка-культурнымі асаблівасцямі**, паколькі гэта ўказанне на тыя адзінкі, якія могуць валодаць ідыяматычнасцю, – адзінкі, што здольны валодаць значэннем. А.Я. Міхневіч падае так званую **сінаптычную схему ідыяматыкі нацыянальнай мовы** (сінаптычную варта разумець як аглядавую, прыблізную) [11]. Паспрабуем суаднесці схему А.Я. Міхневіча і моўныя ўзроўні (табліца 1), дапоўніўшы прыкладамі.

Табліца 1 – Ідыяматычныя адзінкі розных узроўняў мовы

Ідыяматычныя адзінкі	Прыклад	Узровень мовы
гукапіс	<i>У бубны дахаў вецер б'е...</i> (М. Багдановіч)	*стылістыка
гукавы жэст	Авохці мне! <i>Як там прыгожа!</i> (К. Вераніцын)	сітаксіс
гукаперайманне	<i>tweet – ціў; Twitter – Ціўцер</i> [12]	лексіка, словаўтварэнне
суфіксальны кластар	Кнігарня «Белкніга», начная кавярця , страўня «Еш & Пі», « Стаіць вяндлярня , як гайдук » (Якуб Колас), «... каля цагельці паявіліся яшчэ калёсы » (І. Мележ)	лексіка, словаўтварэнне
народная этымалогія	<i>Гомель ад воклічу 'Го! Мель!'; Столін ад 'сто лінёў'</i>	лексіка, культурны ўзровень
этнаграфізм	<i>«Сына нярэдка аддавалі "на дзядзькаванне", пра якое, дарэчы, гаворыцца ў рамане У. Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім"» (А. Мальдзіс), Азярод – прыстасаванне з слупоў і жэрдак для дасушвання збажыны, травы і пад.</i> (ТСБМ)	лексіка, культурны ўзровень
фразеалагізм	<i>сабакам сена касіць, на свой капыл, як дзядзька ў Вільні</i>	фразеалагія, культурны ўзровень
словазлучэнне	<i>тры найлепшыя сябры, дзякаваць бацькам, чытаць уголас, чытаць сам сабе</i>	Сінтаксіс, марфалагія, лексіка
прыказкі, прымаўкі	<i>Будзе дождж ісіці – будзе хлеб расці. Восень на рабым кані ездзіць. Два Юр'і і абодва дурні: адзін галодны, а другі халодны. Што каму рупіць, той тое і жупіць.</i>	парэміялогія, культурны ўзровень
афарызмы	<i>Жыццё нам пастаянна ставіць адзнакі, нягледзячы на ўзрост (В. Іпатава). Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш (Якуб Колас). Будучыня! Ці не для цябе нам так хораша хочацца марыць! (Я. Скрыган)</i>	культурны ўзровень

Зруземела, што прыведзеныя адзінкі не вычэрпваюць багацце нацыянальнай ідыяматыкі, але паказваюць, што ў мове ўтрымлівае такую якасць, як ідыяматычнасць. У навуковых работах даследчыкаў ідыяматычнасці, акрамя ўласна лінгвістычных дэфініцый, можна сустрэць і афарыстычныя выказванні пісьменнікаў. Прывядзём гэтыя цытаты, паколькі яны, нягледзячы на мастацкасць і вобразнасць, экспрэсіўнасць (а можа, акурат дзякуючы ім), здольныя дапамагчы фарміраванню разглядамага паняцця ў студэнтаў, а таксама паказваюць яго ролю, важнасць:

- «*Уласцівы кожнай мове свой уласны кірунак сказаў*» Кузьма Чорны (паводле [13]);
- «*Пагоду робіць сінтаксіс. Будова сказа. Цячэнне слоў. Музыка фразы. Тое, у чым дух мовы. Яе глыбінная сутнасць. Яе мысліцельная прырода*» Н. Гілевіч (паводле [13]);
- «*Мова – гоман векавога бору, злітны і адзіны, аднак кожнае слова, як і кожнае дрэва, мае свой голас і пошум, колер і смак, свой выгляд і лад. Тут заўсёды цёпла і ўсцешна, ёсць на што глянуць, што паслухаць, сюды заўсёды горнецца сэрца. А вось у гай тэлеграфных слупоў – усе абструганыя, усе чыста роўныя, усе на адзін капыл, – у такі гай, выстраены ў некаторых слоўніках, не цягне: з іх не пачуеш мовы жывой, трапяткой, гістарычна асэнсаванай*» М. Лужанін (паводле [13]);
- «*На чужом языке мы теряем восемьдесят процентов своей личности. Мы утрачиваем способность шутить, иронизировать*» С. Довлатов (паводле [11]);
- «*Критики упрекали поэта Николая Минского в присутствии в языке поэта неуловимо нерусских выражений*» А. Аврутин (паводле [11]).

Апошнія два выслоўі паказальныя: **ідыяматычнасць** як *аўтэнтычнасць, каларыт, жывасць, арганічнасць маўлення* асабліва праяўляецца пры пераходзе з мовы на мову і ў перакладах. Сапраўды, ці не кожнаму знаёма сітуацыя, калі, здаецца, фармальна ўсё добра: лексіка – дакладаная, граматычныя формы – правільныя, аўтар выказвання на няроднай (недаस्कанала асвоенай) мове ніякіх хібаў не бачыць, аднак носьбіты кажуць «*не гучыць*», «*так не гавораць*». Значыць, выказванню бракуе ідыяматычнасці. Ю.В. Назаранка прыводзіць наступнае выказванне замежнага сацыялінгвіста: «...Сучасныя соцыумы, як заходнія, так і тыя, што развіваюцца, сутыкаюцца з адукацыйнай праблемай навучання пераключэнню кодаў, якое хавае больш, чым проста развіццё слоўніка і сінтаксісу. Патрэбны код – гэта, па сутнасці, кантроль грамадства над спосабам перадачы культуры, што стварае сацыяльны партрэт моўнай асобы» (паводле [14]). Такім чынам, раскрыць паняцце ідыяматычнасць на занятках дапаможа прыцягненне шырокага матэрыялу як **арталагічнага характару** (напрыклад, [15, 16]), так і **этналінгвістычнага і лінгвакультуралагічнага характару** (напрыклад, [17, 18]). Плённым будзе падбор і аналіз прыкладаў сумесна са студэнтамі а) безэквівалентнай лексікі; б) міжмоўных амонімаў; в) адметных словазлучэнняў з кіраваннем; г) несупадзення роду і ліку ў беларускай і рускай мовах; д) перадачы дзеепрыметнікаў цяперашняга часу і зваротных дзеепрыметнікаў сродкамі беларускай мовы; е) ветлівых зваротаў беларускай мовы, як актыўных сёння, так выйшаўшых з актыўнага ўжытку (але актуальных у параўнальна нядаўні час, у ХХ ст., вядомых прадстаўнікам старэйшага пакалення); ё) афарызмаў, тэматыку або аўтарства якіх можна спалучыць з рэалізацыяй выхаваўчых задач. Як бачна, непасрэдна прасочваецца сувязь паняцця ідыяматычнасці (тэма 1) і іншых тэм праграмы: «Нормы беларускай літаратурнай мовы» (тэма 6), «Лексічная сістэма беларускай мовы» (тэма 7), «Навуковы стыль» (тэма 11) «Афіцыйна-справавы стыль» (*прынцыпы афіцыйнага электроннага ліставання*; тэма 15), «Культура професійнага маўлення» (тэма 16). Уключанасць паняцця ідыяматычнасць у тэму «Беларуская мова як частка нацыянальнай культуры» ставіць магчымае пытанне працы з паняццямі *прэцэдэнтнасці і прэцэдэнтных феноменаў (сітуацый, тэкстаў, выказванняў, імёнаў)*, хоць асобна яны ў праграме не прапісаны. Патэнцыял звароту да тэорыі прэцэдэнтнасці пры раскрыцці першай тэмы праграмы (у тым ліку ў сувязі са з'явай ідыяматычнасці) можа быць разгледжаны ў асобным навукова-метадычным даследаванні.

У якасці комплекснага практычнага задання да тэмы 1 можна прапанаваць пазнаёміцца з выказваннямі вядомых даследчыкаў пытанняў сувязі мовы і культуры на рускай мове і зрабіць пераклад выслоўяў на беларускую мову, адзначыўшы выпадкі праявы ідыяматычнасці беларускай мовы і паразважаўшы над зместам цытат:

1) *И каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, откуда человеку дано выйти лишь постольку, поскольку он тут же вступает в круг другого языка* (Вильгельм фон Гумбольдт).

2) *Человек, говорящий на двух языках, переходя от одного к другому, изменяет вместе с тем характер и направление течения своей мысли, а на дальнейшее течение её влияет лишь посредственно. Это усилие может быть сравнено с тем, что делает стрелочник, переводящий поезд на другие рельсы* (Александр Потебня).

Так, **на граматычным узроўні** адзначым а) выбар канчатка Р. скл. залежна ад значэння (*народ-а* як 'нацыі' і *народ-у* як 'натоўпу'); б) неўжывальнасць дзеепрыметнікаў цяперашняга часу (*говорящий* → *які (што) размаўляе*; *переводящий* → *які (што) пераводзіць*); в) утварэнне дзеепрыслоўяў (*переходя* → *пераходзячы*). Прычым заўважым, што адметнасці беларускай мовы, звязаныя з дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі, пры параўнанні з рускай мовай абумоўлены гісторыяй беларускай літаратурнай мовы (перарванасць пісьмовай традыцыі са стратай спадчыны многіх кніжных форм паўднёваславянскага (цакроўнаславянскага) паходжання і фарміраванне сучаснай беларускай літаратурнай мовы на вусна-дыялектным грунце; застыванне кароткіх форм дзеепрыметнікаў цяперашняга і прошлага часу і ўстойлівае выкарыстанне іх як дзеепрыслоўяў з пачатку XVI ст.).

На лексічным узроўні варта звярнуць увагу на несупадзенне значэнняў полісемантаў нават у блізкароднасных мовах, нават калі фармальнае аблічча слоў супадае або вельмі падобнае: а) *язык* → *язык* ('орган') і *мова* ('знакавая сістэма'); б) *круг* → *круг* і *кола* (*апісваць круг* – як вобраз геаметрычнай метафары і пашыранае ўжыванне слова *кола* ў значэнні 'асяроддзе, атачэнне', хаця адзначым, што аналагічнае значэнне ў слоўніках ёсць і для слова *круг*); в) *другой* → *іншы* ('які заўгодна') і *другі* ('адзін з двух'); г) *переводить* → *перакладаць* (у значэнні 'перадаваць сродкамі іншай чалавечай мовы') і *пераводзіць* (у іншых значэннях). Падобная асаблівасць можа прыводзіць да недакладанага перакладу сродкамі спецыяльных анлайн-сэрвісаў, да якіх сёння людзі актыўна звяртаюцца (напрыклад: **за выгодай у выкарыстанні замест за зручнасцю ў выкарыстанні; *выпрабуйваюць праблемы замест сутыкаюцца з праблемамі або маюць, адчуваюць, зведваюць праблемы* – прыклады з практыкавання [19]). Вучыць бачыць падобныя недахопы – важная задача заняткаў па беларускай мове ва ўніверсітэце.

Трывожна гучыць выказванне У. Кошчанкі, аднаго са стваральнікаў беларускага нацыянальнага корпуса, падчас арганізаванага газетай «Звязда» круглага стала па пытаннях уплыву інфармацыйных тэхналогій на развіццё беларускай мовы: «Можна сказаць, што роля інфармацыйных тэхналогій, якія, здавалася б, палягчаюць задачу таго ж перакладу, у пэўным сэнсе катастрафічная. Сёння не знойдзеш ніводнай газеты, ніводнага сеткавага выдання, якія б не карысталіся інтэрнэт-перакладчыкам, прычым менавіта з рускай мовы на беларускую. <...> А сёння тэкст, перакладзены з дапамогай праграмы, нават з самым шыкоўным рэдагаваннем, – гэта тэкст з нулявой вартасцю. Ён перадае толькі інфармацыю, але не багацце мовы. Гэта машынны тэкст, які паўтарае рускі сінтаксіс, рускія выразы – *пьяный в стельку* перакладаецца як *п'яны ў вусцілку, проблема налицо* – *праблема на твар*... І многія думаюць, што так правільна! Людзі ўжо і гаварыць

сталі, як перакладчык Google, і лічаць, што гэта нармальна» [20]. Аналагічную заклапочанасць выказвае і С.А. Важнік пытаннем «Ці існуе сёння ідыяматычная беларуская мова?» і дае параду ў тым ліку і нам, выкладчыкам дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)»: «Усім тым, хто мае дачыненне да працэсу выхавання беларускай нацыянальнай эліты, трэба дбаць сёння не толькі пра багаты лексічны запас нашых навучэнцаў, але і пра ўзбагачэнне іх сінтаксічнага і фразеалагічнага арсенала» [10]. Таму сапраўды ўключэнне ў праграму ў самай першай тэме паняцця *ідыяматычнасці* з'яўляецца слушным і патрэбным, дапамагае расставіць акцэнт у працы па развіцці моўных, маўленчых, культурных кампетэнцый навучэнцаў.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Кривицкий, А.А. *Белорусский язык для говорящих по-русски* / А.А. Кривицкий, А.Е. Михневич, А.И. Подлужный. – 3-е изд., переработанное. – Минск : Вышэйшая школа, 1990. – 367 с.
2. Назаранка, Ю.В. *Выслоўе ў мове твораў Якуба Коласа : камунікацыйна-маўленчы статус, класіфікацыя, моўна-стылістычныя асаблівасці : аўтарэф. дыс. ... канд. філ. навук : 10.02.01* / Ю.В. Назаранка. – Минск, 2003. – 21 с.
3. Іваноў, Я.Я. *Беларускі фальклорны і літаратурны афарызм як лінгвістычны феномен : семантыка, структура, функцыянаванне : аўтарэф. дыс. ... д-ра. філ. навук : 10.02.01* / Я.Я. Іваноў. – Минск, 2021. – 58 с.
4. Мечковская, Н.Б. *Жанры афористики и грация высказываний по степени идиоматичности* / Н.Б. Мечковская // *Жанры речи*. – 2009. – Вып. 6. – С. 79–111.
5. Важнік, С.А. *Нацыянальная сінтаксічная ідыяматыка* / С.А. Важнік // *Роднае слова*. – 2008. – № 1. – С. 65–66.
6. Виноградов, В.А. *Идиом* / В.А. Виноградов // *Языкознание : большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева*. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 171.
7. Ляшчынская, В.А. *Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультуралагічным асвятленні* / В.А. Ляшчынская. – Минск : РІВШ, 2019. – 249 с.
8. Шкраба, І.Р. *Ідыёмы* / І.Р. Шкраба // *Беларуская мова : энцыклапедыя / пад. рэд. А.Я. Міхневіча*. – Минск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1994. – С. 226–227.
9. Михневич, А.Е. *Идиоматика* / А.Е. Михневич // *Выбраныя працы* / А.Я. Міхневіч. – Минск : Права і эканоміка, 2006. – С. 124–129.
10. Важнік, С.А. *Нацыянальная сінтаксічная ідыяматыка : ад унутрымоўнай спецыфікі да міжмоўных адрозненняў* / С.А. Важнік // *Веснік БДУ. – Серыя 4 : Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. – 2011. – № 1. – С. 31–36.
11. Михневич, А.Е. *Синоптическая схема идиомем языка : опыт построения* / А.Е. Михневич // *Выбраныя працы* / А.Я. Міхневіч. – Минск : Права і эканоміка, 2006. – С. 147–149.
12. Ціўцер ці Твітэр? // *Generation.by* [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://generation.by/news5652.html>. – Дата доступу : 20.04.2022.
13. Важнік, С.А. *Нэцікет па-беларуску : ветлівыя звароты ў беларускім сеціве* / С.А. Важнік // *Новае слова ў мовазнаўстве : матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў (20–21 мая 2010 г.)* / пад. рэд. С.М. Запрудскага, Г.А. Цыхуна. – Минск : Четыре четверти, 2012. – С. 279–288.
14. Назаранка, Ю.В. *Ідыяматыка нацыянальнай мовы і аўтарскае выслоўе : сістэма, сістэматызацыя, функцыянаванне* / Ю.В. Назаранка // *Матэрыялы Карпаўскіх навуковых чытанняў, Минск, 18–19 сакавіка 2011 г.* – Минск : Беларускі Дом печатні, 2011. – С. 163–165.
15. Бандаровіч, В.У. *Стыльна па-беларуску : комплексны даведнік па культуры маўлення* / В.У. Бандаровіч. – Минск : Пачатковая школа, 2013. – 64 с.
16. Міхневіч, А.Я. *Слоўка за слоўкам : алф. даведнік па культуры бел. мовы для ўсіх* / А.Я. Міхневіч, Л.П. Куніцэвіч, Ю.В. Назаранка. – Минск : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.
17. Коваль, У.І. *Чым адрозніецца слова : фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях* / У.І. Коваль. – Минск : Народная асвета, 1994. – 48 с.
18. Садоўская, А.Л. *Фразеалагізмы з кампанентам-арнітонімам у беларускай мове : этналінгвістычны аспект* / А.Л. Садоўская. – Минск : БДУ, 2011. – 269 с.
19. Албут, А.А. *Зборнік тэкстаў для стылістычнага аналізу : вучэб.-метад. дапаможнік* / А.А. Албут. – Минск : БДУІР, 2020. – С. 55–57.
20. *Мова анлайн. Ці дапамагаюць нам новыя інфармацыйныя тэхналогіі гаварыць і пісаць па-беларуску?* // *Звязда* [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://zviazda.by/be/news/20200218/1582042480-mova-anlayn-ci-dapamagauc-nam-novuua-infarmacyunuu-technologii-gavarys-i>. – Дата доступу : 20.04.2022.